

(* 18-XII-1844) LUJO BRENTANO (* 9-XI-1931)¹⁾

ΥΠΟ

Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ

Με τὸν Lujo Brentano ἐκλείπει ὁ τελευταῖος κλασικῆς πωρ γραμμῆς οἰκονομολόγος καὶ ἡ γενεὰ τῶν μεγάλων μαχητῶν ἐπιστημόνων (Schmoller-Wagner), ἡ ὁποία ἐλάμπρυνε τὴν προπολεμικὴν περίοδον τῆς Γερμανίας εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἐπιστήμην.

Ὁ Brentano εἶναι δύσκολον νὰ ὑπαχθῆ ὑπὸ μίαν σχολήν. Συνειργίσθη μετὰ τῆς Ἱστορικῆς οἰκονομικῆς σχολῆς ἐν Γερμανίᾳ, διεκρίθη ὡς πρακτικὸς οἰκονομολόγος εἰς τὴν ἐμπορικὴν καὶ κοινωνικὴν πολιτικὴν, ἀντεπροσώπευσε τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην θεωρίαν, ὥστε καὶ οἱ ἴδιοι οἱ βιοβιβλιογράφοι αὐτοῦ νὰ μὴ γνωρίζουν σήμερον πού νὰ κατατάξουν τὸ πολλαχῶς σπινθηροβολῶν δξὺ αὐτοῦ πνεῦμα.

Ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὸ 1870]80 διέτρεψε τὸν ἔσχατον κίνδυνον. Νικηφόρος ἀντεπεξεφλιθὼν παλαιότερον κατὰ τοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ Ἀγγλικοῦ Χαρτισμοῦ, ἰδίως μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1848, ἐκινδύνευε τότε νὰ ταφῆ τελειωτικῶς ὑπὸ τὰ πλήγματα τοῦ Μαρξισμοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ πρῶτου σιατευτισμοῦ ἀφ' ἑτέρου. Ὁ Μαρξισμὸς ἐχρησιμοποιοῖε τὰ αὐτὰ ὅπλα τῆς φιλελευθέρου οἰκονομίας, τὴν οἰκονομικὴν θεωρίαν, ἡ δὲ κρίσις τῶν εὐρέων λαϊκῶν μαζῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ αἱ πολιτικαὶ ὀργανώσεις αὐτῶν ὑπέσκαπτον τὰ θεμέλια τῆς κρατουμένης τάξεως καὶ τῆς φιλελευθέρου ἐμπορικῆς πολιτικῆς. Καὶ κατὰ τῶν δύο μετώπων τούτων ἐπολέμησεν ὁ Brentano· χωρὶς δὲ οὔτε συστηματικὸν ἔργον περὶ τῆς ἐμπορικῆς πολιτικῆς νὰ συγγράψῃ, οὔτε τὴν θεωρίαν τῆς Κοινωνικῆς Πολιτικῆς νὰ διατυλώσῃ εἰς ἐπι τούτω ἔργον, καὶ τὸν ἀπονευρωμένον κόσμον τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν ἐπλούτισε μὲ νέαν ζωὴν καὶ περιεχόμενον καὶ τὴν ἐργατικὴν τάξιν συνειργίωσεν μὲ τὴν ὑπάρχουσαν τάξιν τῶν πραγμάτων, διὰ τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς ἀποδείξεως τῆς βελτιουμένης διαρκῶς καταστάσεώς της. Αὗται εἶναι αἱ δύο κυριώτεραι ὑπηρεσίαι τοῦ Brentano πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν πολιτικὴν γενικῶς. Πόσον εἶχε δίκαιον οὗτος ἀπέδειξαν τὰ πράγματα ὀφθαλμοφανῶς, μετὰ τὸν πόλεμον ἰδίως. Τότε καθιερώθη ἴδιον κεφάλαιον διὰ τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν πολιτικὴν τῶν Κρατῶν εἰς τὰς συνθήκας τοῦ Μεγάλου πολέμου, σήμερον δὲ πάλιν ἡ ἀνθρωπότης ὀλόκληρος διαβλέπει τὸν μίτον τῆς σωτη-

(1) Βλ. «Ἀρχεῖον» τόμ. 5 (1925) σελ. 4⁹ καὶ τόμ. 9. (1929) σελ. 14 ἑ.

ρίας αὐτῆς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν κρίσιν εἰς τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον καὶ τὴν ἄρσιν τῶν τειχῶν, τὰ ὁποῖα παρεμποδίζουν τὴν ἐλευθέραν κυκλοφορίαν τῶν ἐμπορευμάτων εἰς τὴν παγκόσμιον οἰκονομίαν.

Εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα μὲ ὀξείαν κριτικὴν κατέδειξε τὰ ἐσφαλμένα καὶ διὰ θετικῆς λεπτομεροῦς καὶ ἀδριῶς ἐπεξεργασίας τῶν καθ' ἕκαστον ζητημάτων, εἴτε περὶ τοῦ ὀκτωῦρου ἐπρόκειτο ἢ περὶ τῆς σχέσεως μισθοῦ καὶ τῆς ἀποδόσεως τῆς ἐργασίας, εἴτε περὶ τῆς συνδικαλιστικῆς ἐλευθερίας ἢ τῶν κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, εἴτε περὶ τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος κλπ. ὑπέδειξε τὴν ὀρθὴν λύσιν, ἥτις καὶ τὴν κανονικὴν ἐξέλιξιν ὑπεβοήθει καὶ πρὸς τὴν οἰκονομικὴν ἠθικὴν συνεβίβυζετο.

Εἰς τὰς σκέψεις ταύτας, εἰς τὴν ἀναβάπτισιν οὕτως εἰπεῖν τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ἄλλοι μὲν ἔντισι προηγήθησαν τοῦ Brentano (Thornton-Cairnes), ἄλλοι δὲ (Walker-Marshall) κατὰ τρόπον θεωρητικώτερον—καίτοι βραδύτερον—ὑπέδειξαν τὴν ratio καὶ τὰ τόσον διαμφορητοίμενα ὄρια τῆς Κοινωνικῆς Πολιτικῆς. Οὐδεὶς ὅμως τόσον συνέλαβε τὸ ὅλον διὰ καθολικῆς ἐπισκοπήσεως, οὐδεὶς ἐδημιούργησε καὶ ἠγωνίσθη οὕτω διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος, οὐδεὶς ἐπέβαλε τόσον ἀποτελεσματικῶς τὴν δημιουργίαν του εὐγενῶς, τεχνικῶς, παραδειγματικῶς διὰ ἐπιστημονικοῦς ἀγῶνας μεγάλης γραμμῆς(!), ὅσον ὁ Brentano. "Ὅ,τι ἐν Γαλλίᾳ ἀπεκλήθη «σολιδαρισμός» καὶ ἀπετέλεσεν ἐπὶ κερδὸν τὸ πρόγραμμα τῆς μεγαλύτερης πολιτικῆς μερίδος, ὅ,τι σχολαστικῶς ἀπεκίλευσαν ἐν Γερμανίᾳ «κοινωνικὸν φιλελευθερισμόν», ταῦτα εἶναι πυρῆνες ἰδεῶν τοῦ Brentano καὶ αἰτήματα τοῦ οἰκονομικοῦ του προγράμματος. Οὕτως ὁ Brentano ἀνεδείχθη ὁ μεγαλύτερος μαχητὴς τῆς Γερμανικῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ ὁ ἐκ καταγωγῆς (?) καὶ μορφώσεως ἀριστοκρατῆς τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ἰδανικῶν ἀνθρωπίνης ἠθικοποιήσεως ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ πεδίου.

Οἱ ἐπίγονοι τῆς κλασσικῆς οἰκονομίας καὶ οἱ μαρξιστοὶ ἀντίπαλοι αὐτῆς συνεφώνησαν πάντοτε εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ κυριαρχεῖται ἀπὸ ἀκίμπτους οἰκονομικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι καθορίζουν τὴν διαδρομὴν τῶν οἰκονομικῶν λειτουργιῶν. Ὁ Brentano δὲν ἀπληρῆθη τὴν νομοτέλειαν ταύτην, ὅπως οἱ πλείστοι οἰκονομολόγοι τῆς ἱστορικῆς σχολῆς

1) Τὰ ἔργα τοῦ Brentano ἐτροχάλουν εἰς τε τοὺς θεωρητικοὺς καὶ πρακτικοὺς εὐρεῖαν πάντοτε συζήτησιν εἰς τὴν ὁποίαν ἡ θαυμαστὴ μαχητικότης τοῦ ἀνδρὸς ἦτο παραδειγματικὴ ὑπὸ πᾶσαν ἐσοφίαν.

2) Ὁ Brentano κινήσεται ἐκ τῆς ἄνω Ἰταλίας ὁποῦθεν (Tremezzo) λίμνη Como) ὁ κάππος του μετῆνάστευσεν εἰς Γερμανίαν.

Ἡ Σοφία Laroche-Brentano, ἡ φίλη του Goethe, ἦτο μάμμη τοῦ Brentano, οὗτος δὲ ἦτο ἀνεψιὸς τοῦ ποιητοῦ Clemens καὶ τῆς Bettina, ἀδελφὸς δὲ τοῦ φιλοσόφου Φραγκίσκου.

Ἐσπούδασεν εἰς Δοβλίνον, Μόναστερ, Μόναχον, Χάϊδελβέργην, Würzburg καὶ Γοττίγγην. Ἐδίδεξε δὲ καὶ ἔδρασεν ἐν Βερολίῳ, Breslau, Στρασβούργῳ, Βιέννῃ, Λειψίῳ καὶ Μονάχῳ.

ἀλλὰ τοῦναντίον προσεπίθησε νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν ὀρθίην, — ὡς θὰ ἐλέγαμεν σήμερον, — τὴν δυναμικὴν ἔννοιαν τῆς νομοτελείας ταύτης. Δὲν ἀπεδέχθη αὐτὴν ὡς ἀκαμπτον καὶ ἀναποτρέπτως ἰσχύονσαν, κατὰ τὴν συνήθη ἐπιβδὸν τῶν Μαγχεστριανῶν, ἀλλὰ ὡς ἱστορικῶς καὶ συγκεκριμένως ἐκίστωτε καθοριζομένην. Ἡ στατικὴ προϋπόθεσις τῆς οἰκονομικῆς θεωρίας, ὁ ἐλεύθερος ἀνταγωνισμός, διευκρινίσθη βαθύτερον καὶ ὁ Brentano πρῶτος εἰς τὸ πεδῖον τῆς ἐργασίας κατέδειξεν, ὅτι ὁ ἐλεύθερος οὔτος ἀνταγωνισμὸς ἔχει ἀνυπάλλακτον προϋπόθεσιν τὴν συνδικαλιστικὴν ἐλευθερίαν, τὸ ἀπεριόριστον δικαίωμα τοῦ συνεταιριζέσθαι (). Ὁ Brentano σαφῶς διετύπωσε ὅτι αἱ στεναὶ σχέσεις αἱ ὑφιστάμεναι μεταξὺ τοῦ ἐργατικοῦ ἡμερομισθίου, τῆς ἀποδόσεως τῆς ἐργασίας καὶ τοῦ χρόνου τῆς διαρκείας αὐτῆς δὲν δύνανται νὰ ἰσοσταθμισθῶν δι' ἐνὸς ἀμεταβλήτου καὶ στεροῦ μισθοῦ, οἷω δὲ προδιέγραψε νέας ἐπιτυχέστερας κατευθύνσεις εἰς τὴν μισθοδοτικὴν θεωρίαν καὶ πολιτικὴν(?). Ἐπὶ τῇ βίσει ἱστορικῶν παραιρησέων κατέδειξε, πῶς ἡ οἰκονομικὴ σύνθεσις ἐκίστω: ἐλοχῆς, ἐπὶ τῇ βίσει τῶν δεδομένων τῆς τεχνικῆς, τοῦ πληθυσμοῦ καὶ γενικῶς τῆς ἐκπολιτιστικῆς στάθμης αὐτῆς, δημιουργεῖ τοὺς ἀναλόγους αὐτῇ οἰκονομικοὺς θεσμοὺς καὶ πῶς ἐκ τῶν θεσμῶν πάλιν τούτων ἐκπορεύονται κατὰ λογικὴν συνέπειαν αἱ οἰκονομικαὶ διαρρηθμίσεις ἔχειναι, αἱ ὅποιαι ἀντικειμενίζουσι τὴν τελειότεραν προσηρμογὴν πρὸς τὴν σχετικὴν οἰκονομικὴν σύνθεσιν.

Ὁ Brentano λοιπὸν εἰς τὰς ἐρεῦνας του ἐφήρμοξε πραγματιστικὴν τινα μέθωδον, ἐν τῇ κυριωτάτῃ ἰδιωσυστασίᾳ αὐτῶν. Προσεπάθει νὰ διαγνώσῃ τὰ πραγματικὰ γεγονότα τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκτιμήσῃ ταῦτα μὲ ὅλα τὰ μέσα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἡ κλασσικὴ οἰκονομικὴ σκέψις μᾶς παρῆσεν. Τοὺς θεωρητικοὺς οἷτινες ἠγόντο τὰς σκέψεις των ἐκ τῆς ζωῆς ἔξετιμα ἰδιαζόντως, ἀν καὶ δὲν ἠγάρισται αὐτὸν ἰδιαιτέρως ἡ χρησιμοποίησις πολλῶν μαθηματικῶν τύπων. Τοῦναντίον περιεφρόνει τοὺς συλλέκτας τῶν γεγονότων καὶ γεγονότων, ἄνει τῆς δυνάμεως

1) Μόνον μὲ τὴν πίεσιν τῆς ἐπαγγελματικῆς ὀργανώσεως, εἶχεν ὑποστηρίξει καὶ ὁ καλὸς τῆς στατιστικῆς παλαιὸς διδάσκαλος τοῦ Brentano, Ἐρνέστος Engel, εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἐργάτης τὴν πλήρη ἀντιμισθίαν τῆς ἐργασίας του, ἡ ὅποια θὰ ἰσοστάθμιζε τὴν συντήρησίν τῆς ἐργατικῆς του δυνάμεως φυσικῶς καθὼς καὶ θὰ ἐξασφάλιζεν αὐτὸν ἐν περιπτώσει ἀσθενείας, ἀτυχήματος, γῆρατος ἢ ἀνεργίας. Οὕτως ὑπεστηρίχθη ἐναντίον τοῦ «σιδηροῦ νόμου» τοῦ μισθοῦ τοῦ Lassalle — ὁ ὅποιος θεωρεῖ κάθε ἀγῶνα διὰ τὸ ἡμερομισθιον ὡς ἀσκοπον, διότι ἡ στάθμη αὐτοῦ, ἕνεκα τῆς αὐξανούσης προσφορᾶς τῆς ἐργασίας πάντοτε αἰωρεῖται περὶ τὸ ἐλάχιστον ὄριον συντηρήσεως — ἀλλὰ καὶ τῶν περὶ μισθοῦ θεωριῶν τοῦ Ricardo καὶ Μάρξ, δι' ἐπιβελτιοῦται ἡ θέσις τῆς ἐργατικῆς τάξεως διὰ τοῦ συνασπισμοῦ αὐτῆς εἰς τὰ ἐπαγγελματικὰ σωματεία.

2) Οὕτως ὁ Brentano ἐγένετο ὁ πατήρ κοινωνικοῦ τινος ρασιοναλισμοῦ, πολλάκις δὲ ὑπερηφάνως ἐσκωπτε τὴν ἀμερικανικὴν δῆθεν προέλευσιν τῶν ἰδεῶν τούτων, ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτόθι ἰδιαιτέρως ἐκαρποφόρησαν, ἐνῶ εὐρωπαϊκῇ ὑπῆρξεν ἡ προέλευσις των.

τῆς ἐπισκοπῆσεως καὶ τῆς ἀφαιρέσεως. Ἐν ἀντιθέσει δηλαδὴ πρὸς τοὺς φιλελευθέρους τοῦ παλαιοῦ τύπου, οἵτινες θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἶπῃ ὅτι ἐσκέπτοντο ἀτομιστικῶς μόνον, οὕτως συνέλαβε τὸν ἀτομισμὸν καὶ ὄργανικῶς.

Οὕτως ὁ Brentano ἐδημιούργησε νέαν μέθοδον ἐρευνῆς τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία δὲν ἀθροίζει γεγονότα ἐπὶ γεγονότων (Roscher), δὲν ἀναδιφᾷ μόνον τὰ Ἴ�ρχεῖα καὶ ἐκθειάζει τὴν γραφειοκρατίαν (Schmoller), ἢ δὲν ἐκτιμᾷ μόνον τὰς διοικητικὰς πρὸ παντὸς μεθόδους (Knapp), χωρὶς νὰ ἐρευνᾷ τὴν οἰκονομικὴν αὐτῶν σπουδαιότητα, ἀλλὰ τὸνναντίον διαφωτίζει πρὸ παντὸς τὰ αἰτίαι τῶν πράξεων ἡμῶν, ὅπως καθορίζονται ταῦτα ἀπὸ τὰς ἐκάστοτε ἐπικρατούσας ἰδέας καὶ ὀργανώσεις. Θὰ ἔλεγέ τις ἐπιτυχῶς ὅτι ἡ νέη Ἀμερικανικὴ Σχολὴ τῶν Ἰνστιτουσιοναλιστῶν στηρίζεται, καίτοι κατὰ μονόπλευρον τρόπον, κατὰ τελευταῖον λόγον εἰς τὴν μέθοδον ἐρευνῆς ταύτην τοῦ Brentano· μόνον ὅτι ἀδιαφοροῦν τελείως οὗτοι διὰ τὴν συσχέτισιν ἡ ὁποία ὑπάρχει, μεταξὺ τῶν ἐκάστοτε διοικητικοτεχνικῶν πλαισίων τῶν οἰκονομικῶν γεγονότων καὶ τῆς οἰκονομικῆς νομοτελείας, τὴν ὁποίαν ὁ Brentano τόσον τονίζει. Τέλος θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος περὶ κοινωνιολογικῆς κατευθύνσεως ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἱστορίᾳ, τὴν ὁποίαν ἐχάραξεν ὁ Brentano· καὶ τῆς ὁποίας ἡ προέλευσις καὶ ἐπίδρασις ἐνῶ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Γερμανίᾳ ἐνίοτε λησμονεῖται ὅμως ἀναγνωρίζεται καὶ διακηρύσσεται ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπὸ τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς κατευθύνσεως τῶν Webb καὶ Tawney.

Μὲ τὴν αὐτὴν μέθοδον, τοῦ συνδυασμοῦ αὐστηρῆς οἰκονομικῆς λογικῆς μετὰ τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἐκάστοτε, ἀντίκρουσεν ὁ Brentano καὶ τὰ λοιπὰ φλέγοντα ζητήματα οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Εἴτε δὲ ἐπρόκειτο περὶ δασμῶν ἢ οἰκονομικῶν ἐνώσεων, εἴτε περὶ Κοινωνικῆς Πολιτικῆς ἢ γραφειοκρατικῆς παρεμβάσεως εἰς τὰ ἄγροτικά ζητήματα, πάντοτε τὴν κρίσιν αὐτοῦ καθωδήγει ἡ αὐστηρὰ οἰκονομικὴ λογικὴ καὶ ἡ πρὸς τὰς περιστάσεις καὶ τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων ἀνάλογος ἐκίστοτε προσαρμογὴ. Οὕτως ἡ οἰκονομικοπολιτικὴ κατεύθυνσις αὐτοῦ ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἐξετείνεται καὶ πέραν τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων, μακρὰν δὲ πάσης ἀκρίματου δογματικῆς προσκολλήσεως ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ Laissez-faire, ἐπεδίωκε τὸ αὐστηρῶς λογικόν.

Ὁ Brentano δὲν ἐπίστευεν, ὅπως ὁ Μάρξ, ὅτι ἡ μετατροπὴ ἢ ἐπελευθέρωσις εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς ἦτο ἡ ἀφορμὴ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τοῦ ἐργάτου. Τὸ αἷτιον τοῦτο ἀνεύρισκε μᾶλλον εἰς τὸ καθαρῶς οἰκονομικὸν πεδίον, εἰς τὴν ἐμπορικὴν πολιτικὴν. Ἡ νέη διαμόρφωσις τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως τοῦ ἐργάτου ὀφείλετο εἰς τὴν παγκόσμιον οἰκονομίαν καὶ εἰς τὸν παγκόσμιον διαγωνισμὸν τῶν καθ' ἕκαστον βιομηχανιῶν νὰ κυριαρχήσουν τῆς διεθνοῦς ἀγορᾶς. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην ἐκινήτοπιήθη καὶ τὸ νεώτερον ἐμποροκρατικὸν κράτος καὶ πλήρως οἰκιοποιήθη τὴν βιομηχανικὴν ταύτην ἰδεολογίαν, ὑποβοηθοῦν παντὶ τρόπῳ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τὴν ἐξαγωγικὴν βιομηχανίαν διὰ νὰ κλίνη πρὸς τὴν ἐνεργητικότητα τὸ ἐμπορικὸν ἰσοζυγίον του. Τὸ ἀρχικόν

μάλιστα τούτο αίτιον τῆς κακοδαμονίας τοῦ ἔργαίου — ἡ παγκόσμιος οἰκονομία — ἐθεωρεῖτο σήμερον ὑπὸ τοῦ Brentano ὡς τὸ μόνον ἀντιφάρμακον αὐτῆς, διότι μόνον διὰ τῆς τελείας καταργήσεως τῶν τελωνειακῶν τειχῶν καὶ τῆς ἀπολύτως ἐλευθέρου συναλλαγῆς θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπεβηθεῖτο ἡ οἰκονομία ¹⁾.

Ὁ ἰδιαιτέρος οὗτος τοῦ Brentano τρόπος ἐρεῦνης ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς δὲν παρέλιπε τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν τοῦ καθ' ἕκαστον ζητήματος ἐν τῇ ἐξελίξει του, ὅμως ἐθεῖτο τούτο καὶ ὑπὸ τὸν φακὸν τῆς αἰωνίως λειτουργούσης νομοτελείας. Τὸ βίαιος δὲ τῆς ὅλης ἐρεῦνης ἐπλαισιόητο μὲ ἀίσθημα δικαιοσύνης, δικαιοσύνης ὅμως ἡ ὁποία δὲν ἐξεφύλιζε τὰ μεγάλα καθ' αὐτὸ οἰκονομικὰ ζητήματα καὶ ἐιδόλωνε τὴν βίαιον αὐτῶν μὲ ἰδανικὰ ἀγαθοεργίας ἢ κοινωνικῆς προνοίας. Καίτοι εἴλεκεν ἀπὸ μεγάλῃν ἀρχαίαν ρωμαντικὴν οἰκογένειαν τὴν καταγωγὴν, ὅμως μετὰ δυσπιστίας ἀπέβλεπε πάντοτε πρὸς τὰ μεγάλα ἔμπλαστρα τοῦ κοινωνικοῦ παραδείσου καὶ τῆς αἰωνίας εἰρήνης· μὲ ἐπίχαρι σαρκασμὸν μάλιστα πάντοτε διεφώλιζε τὰ καταχθόνια ὀπισθόβουλα ἔλατήρια τοῦ Homo economicus, τὰ ὁποία γνωρίζει συνήθως οὔτως νὰ ἐπενδύῃ μὲ τὴν λεοντὴν τοῦ αἰσθημῆτος εἶνε καὶ αὐτῆς τῆς θεωρίας.

Ὁ Brentano ἐπῆρξεν ὁ συνεπέστερος ἐκπρόσωπος τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἐν Γερμανίᾳ. Ἐπίστευεν ἀκραδίαντως εἰς τὴν νομοτέλειαν τῶν κοινωνικῶν γεγονότων, ταύτης δὲ τῆς νομοτελείας του τὸν ἐσώτατον πυρῆνα ἀπετέλεσεν ἡ πίστις ὅλων τῶν οἰκονομικῶν διανοητῶν ἀπὸ τῶν φυσικοκρατῶν μέχρι τοῦ Marx. Ὡς νομοτελειακὸς (ντετερμινιστῆς) λοιπὸν ἦτο ὀπαδὸς τῆς προσωποπικῆς ἐλευθερίας. Τὸ Κράτος καὶ ἡ Κυβέρνησις ἀπετέλουν κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ προσπάθειαν, ὅπως δι' ἀετιρκῶν μέσων καὶ ἀτελοῦς ἐπιγνώσεως παρέμβουν εἰς τὴν διαδρομὴν τῶν μεγάλων κοινωνικῶν νομοτελειῶν καὶ ἀνακόψουν αὐταίς. Πάντοτε ἐπενθύμιζε τὸ τοῦ Βίκωνος «Ἐκεῖνος μόνον δύναται νὰ κατισχύσῃ τῆς φύσεως, ὅστις γνωρίζει νὰ ὑπακούῃ εἰς τοὺς νόμους τῆς». Τούτου ἕνεκα εἰρωνικῶς πολλὰκις ἐξεφράζετο διὰ τοὺς ἐκθειασμοὺς τοῦ Schmoller τῆς προσωπικῆς γραφειοκρατίας. Ἡ πίστις του ὅμως αὕτη πρὸς τὴν νομοτέλειαν δὲν παρέσυρεν αὐτὸν πρὸς τὸν ἀδρανῆ ἐκείνον Quietismus εἰς τὸν ὁποῖον τόσοι φιλελεύθεροι καὶ σοσιαλισταὶ περιέπεσαν. Ὁ Brentano συναισθάνετο βαθύτατα τὸ αἶσθημα τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀτομικότητος, τῆς ἐργασίας, ὥστε νὰ θεωρηταί ὑπ' αὐτοῦ ἡ διαρκὴς ἀπασχόλησις ὡς τι αὐτιμωχότατον.

Ὁ Brentano δὲν ὑπῆρξε καιροσκόπος καὶ χρονομέτρης. Περιεφρόνει τὸν κίνδυνον καὶ διεκήρυτε τὴν ἀλήθειαν ὁμῆν, ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄλλοι ἀνεζήτουν συμβιβασμοὺς καὶ ὑποχωρήσεις. Ὑπῆρξεν ὁ λαμπρὸς ἀστὴρ τοῦ Σω-

1) Ὁ Brentano διέβλεπε ὅτι καὶ τὰ Καρτέλλα δὲν ἀνεδείχθησαν εἰς τὰς σημερινὰς περιστάσεις ἀπιβηθητικὰ τῆς καταστάσεως, μάλιστα μεταξὺ τῶν δικαιολογικῶν λόγων τῆς πρὸ βραχέος χρόνου ἐξόδου του ἐκ τοῦ Σωματείου τῆς Κοινωνικῆς πολιτικῆς ἦτο, ὅτι τούτο δὲν ἀνεπεξήληθον ὅσον ἔπρεπε κατὰ τῶν αἰσχροκερδῶν τῶν ἑνώσεων τῶν ἑσῶν.

ματείου τῆς Κοινωνικῆς Πολιτικῆς, ὅταν τοῦτο ἵκμαζε, προτοῦ νὰ διαμορφωθῇ εἰς συμβιβαστικὴν τινα ὀργάνωσιν, εἰς τὸ πλαίσιον τῆς ὁποίας ὑπῆρχε χῶρος διὰ πᾶσαν γνώμην. Ὁ Brentano ἐπῆρξε δριμύς κριτικός, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε νὰ ἀναλύῃ τὰ πολυσυνθειώτερα προβλήματα κατὰ τὸν ἀπλοῦστερον τρόπον καὶ συγχρόνως μὲ φαντασίαν σαφῶς καὶ ἰστωεινῶς νὰ παρουσιάσῃ εἰς ἡμᾶς ταῦτα. Πλέον τῶν δύο γενεῶν ὑπῆρξεν ἡ προσωπικότης ἐκείνη, ἡ ὁποία περισσότερον πίσης ἄλλης ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως τῆς ἐργατικῆς τάξεως ¹⁾ καὶ συνετέλεσεν ὅπως ἡ θεωρία τοῦ ἀγῶνος τῶν τάξεων, ἡ ὁποία εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἐν Γερμανίᾳ ὑπὸ μέρους τῆς ἐργατικῆς τάξεως, ἐξελιχθῇ ὅσον τὸ δυνατόν ἐντὸς συμφόρου τινὸς πλαισίου διὰ τὴν ὁλότητα.

Ἡ ἱστορία τῆς Κοινωνιολογίας θὰ ἀναγράφῃ τὸν Brentano ὡς τὸν ὄξυνουστερον οἰκονομικὸν κοινωνιολόγον, ἡ δὲ τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν ὡς τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μετὰ τὸν Σμιθ συνεδύασε τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν οἰκονομικὴν πολιτικὴν εἰς τὴν ἀριστοτεχνικωτέραν σύνθεσιν. Ὑπῆρξεν ὁ πλήρης δυνάμεως καὶ ἠθικῆς μαχητῆς τῆς Κοινωνικῆς ἐπιστήμης, ὁ ὁποῖος δὲν ἐγνώριζε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἐκάστοτε συγκυρίαν καὶ τὴν κρατοῦσαν γεικὴν διάθεσιν, ἀλλὰ μετὰ θάρρους διεκήρυτε καὶ ἠκολούθει τὰ πορίσματα τῆς ἐπιστημονικῆς του ἐπιγνώσεως.

Ὁ Lujo Brentano δὲν ζῆ πλέον. Ὁ θάνατος αὐτοῦ διακόπτει τὸν τελευταῖον κριτικόν, ὁ ὁποῖος ἠγωνεῖ ἡμᾶς μὲ τὴν μακρονήν γερμανικὴν ἐξέλιξιν ἐν τῇ οἰκονομικῇ ἐπιστήμῃ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν Γερμανίαν τοῦ Ρωμαντισμοῦ καὶ τοῦ Goethe. Συνέζησε τὴν Βισμαρκικὴν ἐποχὴν καὶ τὸν Γουλιέλμικὸν ἐπιγονισμὸν ἐν τῷ περιθωρίῳ αὐτοῦ, τὸν Παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴν καταστροφὴν τῆς Γερμανίας καὶ οὐμπτωσίν τινα δύναται τις νὰ διακρίνῃ εἰς τὸν ὀλίγον τι πρὸ τῆς 100ταετηρίδος τῆς ἐπειτείου τοῦ Goethe λαβόντα χῶρον θανάτου του, ὁ ὁποῖος μᾶς στερεῖ πλέον τῆς ζωῆς ἐπαφῆς μετὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ Brentano κατέλειπε εἰς ἡμᾶς πλουσίαν κληρονομίαν, τὸ ἔργον του, διὰ τὸ ὁποῖον εἰργάσθη μέχρι καὶ τῆς τελευταίας του πνοῆς ²⁾. Τὴν κληροδοσίαν ταύτην εἴμεθα πάντες ὑποχρεωμένοι νὰ διατηρήσωμεν καὶ ἐν τῷ πνεύ-

1) Τὸν Brentano ἀκολουθοῦν ἤδη πλείστοι ὅσοι Οἰκονομολόγοι ἐν τε τῇ Γερμανίᾳ καὶ τῇ ἀλλοδαπῇ καὶ ἡ σχολὴ αὐτοῦ καὶ διδασκαλία του, δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι κεντραρεῖ τῆς Κοινωνικῆς πολιτικῆς τοῦ πολιτισμένου κόσμου.

Μεγάλην ἐπίδρασιν ἔσχεν ὁ Brentano ὄχι μόνον ὡς Καθηγητῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς δημοσιογράφος, μετὰ θαυμαστῆς ἀκολουθίας ὑποστηρίξας τὰς ἰδέας του ἀπὸ τοῦ 1870 μέχρι τῆς ἐξόδου του ἀπὸ τὸ Σωματεῖον τῆς Κοινωνικῆς πολιτικῆς τῷ 1930.

2) Ὁλίγας ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου του εἶχεν ἐπιθεωρήσει τὰ τελευταῖα δοκίμια τῶν ἀπομνημονευμάτων του, οὕτω δὲ ἠδυνήθη νὰ μᾶς δώσῃ ὁ ἴδιος τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς δημιουργίας του.

Κατὰ τὴν ἐνάτην δεκαετηρίδιν τῆς ζωῆς του μὲ τρέμουσαν πλέον χεῖρα, ἀλλὰ ἀντλῶν ἀπὸ πηγὴν ἀκένωτον καὶ μὲ τὴν δροσερὰν πάντοτε παραμένουσαν ὀρμὴν

ματι αὐτοῦ νὰ συνεχίσωμεν. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς εἶναι τὸ μέγα πρόβλημα τῆς ἐποχῆς: ἡ διαρκῶς στενωτέρα προσέγγις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Οὕτως ἐργαζόμενοι ἀποτίωμεν τὸν ἄριστον φόρον εὐγνωμοσύνης, τὸν ὁποῖον μυριάκις ὀφείλομεν εἰς τὴν ἀλησιμόνητον ψυχὴν του.

τητά του σινέγραψε τὴν «οἰκονομικὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου 1929» καθὼς καὶ τὴν τετράτομον τῆς Ἀγγλίας. Μὲ τὸ πανεγκύκλιον πλῆρον πνευματικὸν βλέμμα του εἰσέδυσεν εἰς τὰ ἄδυτα παρελθουσῶν δεκαετηρίδων, ἑκατονταετηρίδων καὶ χιλιετηρίδων καὶ μὲ ἀριστοτεχνικὴν φαντασίαν, ἡ ὁποία ὁμως ἐγνώριζε νὰ πειθαρχῇ ἀσθηρὰ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευναν μᾶς ἀπέδωκε ζωντανὸν τὸ παρελθόν. Μὲ μεγαλειώδεις γραμμὰς ἐπιστέφεται οὕτω τὸ ὅλον ἔργον τῆς δημιουργίας τοῦ Brentano. Ἡ πλήρης ὁρμῆς ἀρχὴ (Die Arbeitergilden der Gegenwart 1871|2) καὶ τὸ σοφὸν τέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας του (Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands I—III 1927 9) ἀφιερώθησαν εἰς τὴν ἐρευναν τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν τῆς Ἀγγλίας.